

М. С. Осипенко *

МЕТАЛЕВІ КИСТЕНІ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДОБИ (за матеріалами Національного музею історії України)

Розглядається один із видів холодної ударної зброї з колекцій НМІУ. Здійснено спробу систематизації відомих на сьогодні типологічних схем, картографовано та створено каталог аналогічних знахідок. Також вводиться до наукового обігу ряд нових знахідок.

Ключові слова: кистень, середньовічна ударна зброя, давньоруське озброєння.

Застосування кистеня, як зброї ударно-роздроблювальної дії має певну специфіку — нівелювання захисту обладунків противника на короткій чи середній дистанції з мінімальною можливістю парировати. Однак даний різновид холодної зброї успішно використовувався як допоміжний засіб ураження професійними військовими (піхотинцями і кавалерією), так і особиста зброя містян чи купців (Кирпичников 2000, с. 234).

Загальна типологізація кистенів зводиться до групування виробів за матеріалом виготовлення, формою, перетином, орнаментациєю чи способом кріплення гири. Так, в основі класифікації салтівських кистенів А. Криганова лежить поділ на 6 типів за матеріалом виготовлення з його подальшим членуванням на варіанти за способом кріплення (Криганов 1987, с. 63—66). За твердженням О. Комара та О. Сухобокова, матеріал виготовлення — другорядна ознака, тому доцільніше розділяти обушки за способом кріплення на два види: гири з вушком (кістяні із залізним стержнем та суцільні кістяні, залізні, бронзові) та повздовжнім наскрізним каналом, що підвішувалися на ремінці. Кистені першого виду зустрічається вийнято у комплексах

із кінським спорядженням і належав вершникам, другий — міг належати і піхоті, і кавалерії (Комар, Сухобоков 2005, с. 219). На жаль, більшість знахідок давньоруських кистенів походять з-поза комплексів, виявлені в культурному шарі пам'ятки, рідше із заповнень об'єктів та повністю відсутні у похованнях, що ускладнює на чіткий поділ приналежності зброї за родом військ.

Найпоширеніша типологія давньоруських кистенів розроблена А. Кірпи́чниковим. Вчений виділяє шість типів кистенів, групуючи їх то за матеріалом (тип I), то за перетином (типи II, III), то за формою гири (типи IV—VI): тип I — рогові/кістяні обушки; тип II та Iа — грушеподібні та округлі обушки, круглі в перетині; тип III та IIIа — грушеподібні та округлі гири, сплюснені в перетині; тип IV — кубічної форми з напаяними виступами; тип V — з шипами (наслідують форму зіркоподібних булав); тип VI — біконічні (залізні, які вчений датує вже XIII—XIV ст.) (Кирпичников 1966, с. 58—61). Однак такий поділ обмежений типологічними рамками, в деяких випадках виглядає заплутаним, коли типи округлих та грушеподібних кистенів на підставі перетину гири зараховані до одного типу.

Така ж ситуація спостерігається і в типологічній схемі І. Измайлова. Хоча дослідник дещо нівелює її шляхом виділення нових типів (всього дев'ять), групуючи вироби не тільки за матеріалом чи формою гири, а й декором, але в деяких випадках, продовжує залишати в межах одного типу дві морфологічні форми, а в іншому випадку — одну й ту саму морфологічну форму розділяє по різним типам (Измайлов 1999, с. 103—109).

Класифікацію давньоруських кистенів ми бачимо наступним чином: поділ на групи за матеріалом виготовлення (металеві (група I), рогові (група II) тощо) з можливим подальшим членуванням на типи за формою гири, підтипи за перетином, а за декоративним оздобленням

* ОСИПЕНКО Максим Сергійович — науковий співробітник відділу збереження фондів сектору «Середньовічна археологія» Національного музею історії України, ORCID 0000-0002-7974-877X, osypenko.ms@gmail.com

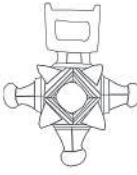

Тип	1				2					3	4	5
підтип	1	2	3	4	1	2	3	4	5			
перетин гірі												
Д	варіант 1											
	варіант 2а											
К	варіант 2b											
О	варіант 3а											
		варіант 3b										

Рис. 1. Типологічно-орнаментальна схема давньоруських металевих кистенів (I група)

Fig. 1. The typological and ornamental scheme of metal Ancient Rus war-flails (I group)

ми на варіанти. Також ця класифікація є гнучкою, і в перспективі її можна доповнювати. Паралельно вона демонструє еволюцію цього виду зброї на Русі загалом та в межах кожного типу зокрема, адже ще А. Кіричников звертав увагу на те, що з часом округла в перетині гіря змінюється сплющеною (Кіричников, с. 62).

У групі I виділяється п'ять типів: тип 1 — округлої форми гірі з підтипами (1 — округлі; 2 — овальні; 3 — сплющені; 4 — підгранені); тип 2 — грушоподібної форми з підтипами (1 — округлі; 2 — овальні; 3 — сплющені; 4 — підгранені; 5 — сплющені з уступами); тип 3 — біконічні; тип 4 — кубічної форми; тип 5 — зіркоподібні. У декоруванні металевих кистенів типів 1—4 можна виділити 3 варіанти: варіант 1 — без декору; варіант 2 — покриті перлиноподібними виступами та псевдозерню (а — виступи, б — виступи та псевдозернь); варіант 3 — прикрашені черню (а — програвійований орнамент заповнений черню, б — рельєфно-черневі). Одиначки типу 5 із-за своєї подібності до зіркоподібних булав, поки не вписуються у цю систему та стоять окремо (рис. 1).

Залізні кистені бувають наборними, що складаються з гірі та стержня з вушком для підвішування, так і суцільними. Предмети з бронзи представлені тільки суцільнолитими обушками, виготовлені по восковій моделі у двобічній глиняній формі, а на місцях

з'єднання ступок фіксуються ливарні шви. Щоб не відбулося «заваленню стінок» гірі, перед заливкою у форму клався металевий пруттик, кінці якого після відливки обломлювали. Наявність таких прутиків фіксуються на пошкоджених кистенях, або в деяких цілих виробках де його обломлення пройшло не по контуру гірі. Пустотілі кистені після відливки обажували свинцем через отвір у нижній частині, який потім поповнювали металом і зашлифовували. Також трапляються вироби обажені глиною чи камінцями, відповідно, таке обажування могло відбуватися в ході лиття самого предмета.

Декор литих кистенів закладався ще під час формування воскової моделі, а перед заповненням черню та додатковим опаленням, майстер попередньо розчищав чи гравірував необхідні йому елементи орнаменту. Щоб нанести черневий орнамент на залізних обушках, спочатку гравірувалися канавки, куди інкрустовувалася срібна проволочка, а після її нанесення всю поверхню виробу покривали черневою масою та додатково опалювали, що й забезпечувало міцне скріплення черні та срібла із залізом (Володченко 1953, с. 11—12).

Колекція давньоруських металевих кистенів з НМІУ є однією з найбільших і, водночас, відомих на сьогодні та нараховує 48 знахідок. Основна маса знахідок вже була введена до наукового обігу Б. Ханенком (сім од.) та

Рис. 2. Кистені без декору (варіант 1), прикрашені перлиноподібними виступами та псевдозерню (варіанти 2а, 2б) із зібрання НМІУ: 1, 15 – місце знахідки невідоме (B47, B4449); 2, 3 – Канів (B1415/8, 9); 4 – Грушів (B1211); 5 – Пекарів (B1415/29); 6 – Букрин (B1415/15); 7 – Зарубенці (B1415/21); 8, 12 – Ржищів (B1658, B1415/2); 9 – Пруси (B4547/60); 10 – Золотоноша (B1415/4); 11 – Стайки (B1415/24); 13 – Ліплява (B1415/3); 14 – Чучинка (B1415/17); 16 – Черняхів (B1415/26); 17 – Луковиця (B1415/20); 18 – Трипілля (B1415/23); 19 – Райки (B22/490); 20 – Хмільна (B1415/5); 21 – Костянець (B3788); 22 – Райгородок (B1415/6); 23 – Княжа гора (B25/1177); 24 – Київ (B4552/1122)

Fig. 2. The war-flails without decoration (variant no. 1), decorated with pearl-shaped protrusions and a pseudo-grain (options nos. 2a, 2b) from the NMHU collection: 1, 15 – Unknown location (B47, B4449); 2, 3 – Kaniv (B1415/8, 9); 4 – Hrushiv (B1211); 5 – Pekari (B1415/29); 6 – Bukryn (B1415/15); 7 – Zarubentsi (B1415/21); 8, 12 – Rzhyschiv (B1658, B1415/2); 9 – Prusy (B4547/60); 10 – Zolotonosha (B1415/4); 11 – Stajky (B1415/24); 13 – Lipljava (B1415/3); 14 – Chuchynka (B1415/17); 16 – Chernyakhiv (B1415/26); 17 – Lukovytsja (B1415/20); 18 – Trypillja (B1415/23); 19 – Raiky (B22/490); 20 – Khmilna (B1415/5); 21 – Kostianets (B3788); 22 – Raihorodok (B1415/6); 23 – Kniazha hora (B25/1177); 24 – Kyiv (B4552/1122)

А. Кірпічниковим (21 од.) (Ханенко, Ханенко 1901; 1902; Кирпичников 1966). Значна частина згадується у каталозі вченого, який, однак, має певні невідповідності (інвентарні номери, походження речей) та потребує коригування. Також ряд знахідок, з якихось причин, не були опубліковані.

Більшість кистенів з музейної колекції виявлені на рубежі XIX—XX ст. у Середньому Подніпров'ї під час різного роду археологічних робіт та зібрань проведених В. Хвойкою, походять з колекцій Б. Ханенко, С. Крейтона, В. Калиновського, декілька знахідок було придбано Імператорською археологічною комісією у 1906 р. Один кистень знайдено в ході дослідження городища Княжа Гора М. Біляшівським у 1890-х роках, два обушки виявлено у 30-х роках XX ст. експедицією Т. Мовчанівського на Райковецькому городищі. Ряд знахідок, як із старих музейних зібрань (рубежу XIX—XX ст.) так і сучасності (передана до музею в 2001 р.), має невідоме походження. Для уникнення дублювання інформації всі метричні дані та старі інвентарні номери винесені до таблиці¹ (табл. 1), а походження речей відображено в загальному каталозі поданому в кінці.

У зібранні НМІУ представлені майже всі виділені підтипи та варіанти орнаментатії, окрім обушків типів 1.1.1 (відомі за знахідками з Пскова, Новгорода і Семенівського І селища) та 2.1.2b (походить з Шепетівського городища). Кистені типу 4.1 також не представлені в музейній колекції, але відносити їх до давньоруського часу можна лише умовно, допоки з території України відомо одну зафіксовану зі культурних нашарувань XVI—XVIII ст Старокостянтинова (Виногородська 2002, с. 106), хоча такі гирі знайдені на Білярському городищі (Культура Биляра 1985, табл. LXII: 2, 7). Можливо, кількість знахідок цього варіанту кистенів набагато більша, зважаючи на їхню подібність до булав зі зрізаними кутами (тип II за А. Кірпічниковим), а ареал поширення останніх достатньо широкий (Осипенко 2019, рис. 2). Зазначимо, що вже піднімалося питання щодо невірної атрибуції деяких із цих булав з аргументацією в сторону кистеня (Michalak 2006, s. 106—107). Окрім цього, на відміну від решти музейних кистенів вказаної групи виготовлених з бронзи, окрім залізних гирь 2.1.3а, обушки 1.3.3а та 4.2а репрезентовані залізними наборними знахідками.

¹ Позначення в колонці «Обважування»: с — свинець, г — глина, к — камінь.

Тип 1:

1.1.2a (5 од.) Три кистені покриті виступами по всій площі гирі розміщені у 6—8 рядів, мають овальне вушко прикрашене рельєфною гребінкою. Один з них знайдений у Ржищеві (B1415/2), інший — з рельєфним бортиком шийки та втратами бокової стінки, походить зі Стайок (B1415/24). Наступний походить з Ліпляви (B1415/3), у перетині гиря дещо овоїдна, додатково декорована прокресленими лініями між виступами (рис. 2: 11—13) (Кирпичников 1966, табл. XXXI: 5, 6). Аналогічні знахідки походять з Княжої гори, Райків та Золотарівського (Кирпичников 1966, табл. XXXI: 11; табл. XXXII: 5; Белорибкин 2001, рис. 82: 1).

Подібний кистень, але з ромбічним вушком, масивнішими виступами та бортиком шийки у вигляді плетінки виявлений в Чучині (B1415/17). В процесі лиття відбулося зміщення форми від чого ступки з'єднані несиметрично (рис. 2: 14). Аналогічний виріб знайдено під час дослідження Вішинського замку (Археологическое наследие... 2012, с. 93).

Ще один виріб цієї серії походить із Золотоноші (B1415/4), має 14 рівномірно розміщених на ступці виступи із гравірованими канавками навколо них, округлим вушком із загостреними відростками та рельєфним бортиком шийки (рис. 2: 10) (Кирпичников 1966, табл. XXXI: 8). Аналогічна знахідка виявлена в Звенигороді (Свешников 1988, рис. 2: 9).

1.1.2b (1 од.) Кистень з Хмільної (B1415/5) має петлеподібне підтрикутне вушко, прикрашений перлиноподібними виступами у 2 ряди, що йдуть горизонтально по центру ступки, розділені одним рядком рельєфного валика з насічками, які в центрі та по краях перетинаються рядком перлиноподібних виступів, вміщених у паралельний рельєфний валик з насічками, сегменти заповнені псевдозерню (рис. 2: 20). Подібні кистені знайдені в Шепетівці, Пересопниці та Вербці, однак в перетині гирі більш овалодні (Кирпичников 1966, табл. XXIX: 4; 1978, рис. 4: 7; Терський 2014, рис. 2: 8).

1.2.2a (1 од.) Кистень невідомого походження (B4449) прикрашений виступами у 8 рядів, має овальне вушко з відростками та рельєфний бортик шийки, нижня частина пошкоджена (рис. 2: 15). Аналогічний виріб походить з Райків (Кирпичников 1966, табл. XXXI: 10).

1.2.2b (1 од.) Обушок з Костянця (тепер територія Канева) (B3788) декорований 8-ма перлиноподібними виступами, які розміщені

Таблиця 1. Давньоруські металеві кистені із колекцій НМІУ

Table 1. The Ancient Rus metal war-flails from the NMHU collections

Тип / Підтип / Варіант	Інв. №	Старі інв. №	Походження	Висота (мм)	Ширина / товщина гіри, висота шипів (осн. / доп.) (мм)	Перехват (мм)	Ширина / товщина петлі (мм)	Отвір петлі / каналу (мм)	Вага (г)	Об'єктування
1.1.2a	B1415/4	№ 2354	Золотоноша	52,5	32,5 × 33	15,5	19 × 4,5	10	125,5	с
	B1415/17	№ 22079	Чучин	58	35,5 × 34	11	20 × 8	11 × 6	167,7	с
	B1415/3	№ 8951	Ліплява	60	37,5 × 34	15	22,5 × 7	11,5	137	с
	B1415/2	№ 8950	Ржищів	52	33 × 32,5	15,5	24 × 8	12,5	128,6	с
	B1415/24	№ 13275	Стайки	63	40 × 38	17	23 × 7	12	118,5	с
1.1.2b	B1415/5	№ 8953	Хмільна	47,5	32 × 32	17	24,5 × 8	10 × 4	95	с
1.2.2a	B4449	№ 31492, с. 20081	МЗН	56	32 × 29	15	26 × 8	4,5	94	г
1.2.2b	B3788	№ 2360, с. 58654	Костянець	56,5	35,5 × 33,5	17	28 × 8,5	9	190	с
1.3.1	B47	№ 31491, с. 58413	МЗН	63	36/28	10	23 × 8	13 × 9	150	с
1.3.3a	B3731	№ 13341	Київ	58,5	40,5 × 18	13,5	20,5/6,5	9	141,4	с
1.3.3b	B1415/14	№ 13342	Канів	58,5	42 × 20	12,5	20 × 6,5	10 × 6	96,6	г
1.4.3a	B1415/28	№ 11288	Канів	53	34 × 32	11,5	12 × 11	8,5	143	с
2.1.1	B1415/8	№ 11286	Канів	60	31 × 32	13,5	18 × 7	7	173	с
	B1211	№ 2351	Грушів	68	35 × 35	15,5	24 × 9	8	235,2	с
	B1415/9	№ 11287	Канів	79	31 × 31	15	20 × 6	7	232,8	с
	B1415/29	№ 8947	Пекарі	60	32 × 32	14	20 × 10	10 × 5	178,4	с
2.1.2a	B1415/26	№ 13280	Черняхів	58	35 × 35	9	17,5 × 4	8,5	106,2	с
2.1.3a	B1415/30	№ 33430	Ковалі	60	27 × 26	12	18 × 8	7,5	118,3	-
	B4187		Стритівка	58,5	32 × 33	13	18 × 8	10	156,5	-
2.2.2a	B1415/6	№ 8954	Райгород	50	35 × 33,5	16	29 × 6,5	16,5 × 12	125	с
	B1415/20	№ 2358	Луковиця	53,5	33,5 × 27,5	12,5	18 × 5,5	7	77,7	с
	B1415/23	№ 2359	Трипілля	53	33 × 26,5	11	18 × 6	6	51	-
	B22/490		Райки	55,5	33 × 30	11,5	18,5 × 6	7,5	63,5	-
2.2.3a	B1415/22	№ 2357	Верем'я	63,5	35,5 × 26,5	15	20 × 10	7,5	95,3	с
	B1415/27	№ 8949	Пекарі	58	33 × 25	15,5	17 × 9	9	59,8	к
	B22/491		Райки	63	36 × 27	13	18 × 10,5	6,5	94	с
	B1415/18	№ 22080	Вільховець	65	34,5 × 31	13,5	19,5 × 14	8	175,7	с
	B1415/19	№ 30840	Гришенці	66,5	37 × 28	13	20,5 × 10	7,5	84,2	-
	B1415/7	№ 8955	Букрин	63	36,6 × 27,5	14,5	20,5 × 10	8,5	94	-
	B1415/12	№ 13285	Гришенці	62	35 × 29	13,5	21 × 11	7	87	-
	B1415/10	№ 13276	Корсунь	61	35,5 × 24,5	11,5	17,5 × 7,5	8	87	г
	B1415/16	№ 22078	Жаботин	64	35,5 × 28	14,5	20,5 × 9	9	109,2	с
	B4546/1	№ 8938, B1415	Канів	62	36,5 × 26	14	19 × 9	6	90	г
	B1656	№ 12328, с. 21409	Ржищів	63,5	36 × 27	15	20 × 10,5	10	85,7	—
	B1415/1	№ 8937	Гришенці	40	22 × 16	8	12 × 6	5	22,8	г
	B1415/13	№ 13286	Гришенці	39,5	23 × 17	8	11 × 6	4,5	22,5	г
B1657	№ 12329, с. 21410	Ржищів	40	23 × 18	8,5	12 × 6	4	28	г	
B5938		МЗН	38	20 × 14	7	10 × 6	4,5	16,5	г	
2.3.1	B1415/15	№ 22077	Букрин	62	38 × 22,5	13	22 × 10	13 × 5	176	с
	B1415/21	№ 2353	Зарубенці	49	30 × 19,5	14	18 × 9	8 × 3	90,8	с
2.4.1.	B1658	№ 12327, с. 21411	Ржищів	36,5	18 × 18	11	14 × 6	6	34	с

Тип / Підтип / Варіант	Інв. №	Старі інв. №	Походження	Висота (мм)	Ширина / товщина гір, висота шипів (осн. / доп.) (мм)	Перехват (мм)	Ширина / товщина петлі (мм)	Отвір петлі / каналу (мм)	Вага (г)	Обважування
2.4.3a	B25/1770	с. 21170	Княжа гора	31	19 × 19	9	—	—	40	с
2.5.3a	B1415/11	№ 13277, 30095	Корсунь	68	40 × 27,5	15	19,5 × 8	7,5	207,7	с
3	B4547/60	№ 13278, № 31486, с. 57036	Пруси	54,5	37,5 × 27	19	29 × 6	14	132,8	с
4.2a	B25/1177 B4552/1122	13340	Княжа гора Київ	48 45,5	40 × 35 40 × 38,5	— —	29 × 6,5 28,5 × 6,5	19,5 × 8 18 × 9,5	172,5 166	— —
5	B2822 B1655	№ 13281 № 22076, с. 21408	Ромашки Овруч	75 77	64 × 64; 17/7 48 × 48; 11/6	16 19	26 × 9 27 × 9	16 × 10 8 × 6	165,5 251,5	— с

ні горизонтально у верхній та нижній частині ступки один до одного, а з кожної сторони їх обрамлюють по 2 ряди паралельних виступів із псевдозерні. Вушко округле із загострено-відведеними до низу відростками та шийкою у вигляді бортика (рис. 2: 21). Прямі аналогії невідомі.

1.3.1 (1 од.) Кистень невідомого походження (**B47**) має овальне вушко із загострено-відведеними до низу відростками та подовженою шийкою, яка має поясок із врізаних вертикальних ліній. Із-за пористості металу на поверхні, виріб можна вважати ливарним браком (рис. 2: 1). Прямі аналогії невідомі.

1.3.3a (1 од.) Знахідка з Києва (**B3731**) по обидва боки прикрашена гравірованим зображенням дволінійного двозуба з хрестом зверху, а по краях — бортиком з насічками, має округле вушко з відростками та шийку з бортиком. Чернь збереглася не повністю, фіксується на деяких ділянках орнаменту (рис. 3: 1) (Ханенко, Ханенко 1902, табл. IV: 203). Прямих аналогій невідомо, але найбільш наближену знахідку із цієї серії знайдено у Новгороді, де з одного боку на пласкій площині зображено однолінійний двозуб із завитками, а на іншій — свастья, решта площі вкрита зигзагоподібним орнаментом (Артемьев 1990, рис. 5: 5).

1.3.3b (1 од.) Обушок із Канева (**B1415/14**) прикрашений рельєфним зображенням лева з обох сторін, площа навколо оточена неглибокою лінією, вушко прямокутне з відростками, обважений глиною. Деякі частини тіла тварини додатково гравіровані, всі заглиблення були заповнені черню, яка не скрізь збереглася (рис. 3: 2) (Ханенко, Ханенко, 1902, табл. IV, 204). Вироби із цієї серії репрезентовані знахідкою з Новгорода (Славенський кінець),

що прикрашена зображенням птаха (Артемьев 1990, рис. 5: 4).

1.4.3a (1 од.) Кистень цієї серії до давньоруських зразків ударної зброї віднесений умовно, лише за технікою нанесення декору. Виріб складається з пустотілої гірї, покритої черненим орнаментом у вигляді розміщених в один стовпчик 5-ти ромбів, розташованих на кожній із сторін грані (всього вісім) та стержня з наверхшам у вигляді округлого вушка інкрустованого позолоченими смужками. Кистень не має локалізованого місцезнаходження, походить з території колишнього Канівського уїзду (**B1415/28**) (рис. 3: 5) (Кирпичников 1966, табл. XXXI: 1).

Тип 2:

2.1.1 (4 од.) Дві знахідки походять з околиць Канева: одна має округле вушко, з максимальним розширенням форми гірї трохи нижче середньої осі та відсутністю оздоблень на бортику шийки, а друга — відрізняється витягнуто-грушоподібною формою з бортиком прикрашеним рельєфними насічками (**B1415/8, 9**) (рис. 2: 2, 3). Схожий кистень знайдений в Грушеві (**B1211**), але гірї в нижній частині більш розширена, а вушко має два загострені відростки (рис. 2: 4) (Кирпичников 1966, табл. XXXI, 3). Подібний обушок, але з підовальним вушком та опуклішою гирею виявлений в Пекарях (**B1415/29**) (рис. 2: 5). Прямі аналогії походять із Саркела та території колишньої Київської губернії (колекції В. Хайновського) (Сорокин 1959, рис. 32: 5; Кирпичников 2000, рис. 2: 5, 6).

2.1.2a (1 од.) Кистень з Черняхова (**B1415/26**) декорований 17-ма виступами із гравірованими канавками навколо, має видовжену шийку з бортиком, що покритий насічками (рис. 2: 16)

Рис. 3. Кистені з колекції музею, що містять чернь (варіанти 3а і 3б): 1 — Київ (B3731); 2, 18 — Канів (B1415/15, B4548/1); 3 — Ковалі (B1415/30); 4 — Сtryтiвка (B4187); 5 — Колишній Канівський повіт (B1415/28); 6—9 — Гришчинці (B1415/1, 13, 12, 19); 10 — Верем'я (B1415/22); 11, 12 — Ржищів (B1656, B1657); 13 — Букрин (B1415/7); 14 — Райки (B22/491); 15 — Вільховець (B1415/18); 16 — Пекарі (B1415/27); 17 — Жаботин (B1415/16); 19, 20 — Корсунь (B1415/10, 11); 21 — місце знахідки невідоме (B5938); 22 — Княжа гора (B25/1770); 23 — прорисовки кистенів, що містили чернь із колекцій музею

Fig. 3. The war-flails covered with niello from the museum collection (variants nos. 3a and 3b): 1 — Kyiv (B3731); 2, 18 — Kaniv (B1415/15, B4548/1); 3 — Kovali (B1415/30); 4 — Strytivka (B4187); 5 — Former Kaniv district (B1415/28); 6—9 — Hryshchynsi (B1415/1, 13, 12, 19); 10 — Veremia (B1415/22); 11, 12 — Rzhyshechiv (B1656, B1657); 13 — Bukryn (B1415/7); 14 — Raiky (B22/491); 15 — Vilkhovets (B1415/18); 16 — Pekari (B1415/27); 17 — Zhabotyn (B1415/16); 19, 20 — Korsun (B1415/10, 11); 21 — Unknown location (B5938); 22 — Kniazha hora (B25/1770); 23 — the drawings of war-flails that contain niello from the museum collections

(Кирпичников 1966, табл. XXXII: 7). Прямі аналогії невідомі, але подібні вироби походять з Шепетівки та Новгорода (Кирпичников 1978, рис. 4: 5; Атремьев 1990, рис. 5: 2).

2.1.3а (2 од.) На знахідці зі Стритівки в деяких місцях гирі добре фіксується лускоподібний орнамент (B14187) (рис. 3: 3). Подібний обшук, але з меншою опуклістю гирі, походить з Ковалів (B1415/30), однак декор не вимальовується в суцільний рисунок — лише фрагментарні залишки черні (рис. 3: 4). Прямі аналогії виявлені в Зеленчі (Володченко 1953, рис. 1).

2.2.2а (3 од.) Кистені з кожного боку прикрашені 9-ма виступами, мають овальне вушко з двома відростками та рельєфним бортиком на шийці, походять з Луковиці (B1415/20), Трипілья (B1415/23) (Кирпичников 1966, табл. XXXI: 9) та Райків (B22/490) (рис. 2: 17—19). Отвір для обважування на трипільській знахідці занадто великий, що також можна вважати браком лиття. Прямі аналогії відомі з Переяслава та Друцька (Алексеев 1966, рис. 72: 2; Тетеря, Юрченко 2017, рис. 2: 6).

2.2.2b (1 од.) Кистень з Райгорода (B1415/6) має овальне петлеподібне вушко, прикрашений двома рядами рельєфних валиків з насічками, що утворюють ромб та перехрещуються, а в центрі перекриваються перлиноподібним виступом, сегменти заповнені псевдозерню. По осі, на місці з'єднання стулок, проходить близько 20-ти рядків рельєфних валиків з насічками з однієї сторони. Нижня частина виробу відбита в процесі використання (рис. 2: 22). Пряма аналогія виявлена в Тележінцях (Терський 2014, рис. 2: 10).

2.2.3а (15 од.) Кистені грушоподібної форми з овальною в перетині гирею, яка прикрашена черневим зображенням «дерева життя», круглим вушком із загостреними виступами та рельєфним бортиком на шийці походять з Райків (B22/491), Вільховця (B1415/18), Пекарів (B1415/27), Жаботина (B1415/16), Канева (B4546/1) та Корсуня (B1415/10) (рис. 3: 14—19). Кистені з Гришинців (B1415/19), Верем'я (B1415/22), Ржищева (B1656) та Букрина (B1415/7), додатково гравіровані подвійним рядком насічок по бортику і по контуру, що описує ділянку з основним орнаментом (рис. 3: 9—13). Інший кистень з Гришинців (B1415/12) гравірований таким же чином, але з одного боку (рис. 3: 8). Кистені мініатюрних форм додатково не гравіровані, виявлені в Гришинцях (2 од.) (B1415/1, 13) та

Ржишеві (B1657), а один має невідоме походження (B5938) (рис. 3: 6, 7, 12, 21) (Ханенко, Ханенко 1901, табл. II: 106; Кирпичников 1966, табл. XXXIII: 1—4; XXXIV: 1—4, 7—10).

Для більшості знахідок характерне розташування отвору для заливки свинцю в нижній частині, окрім знахідки з Букрина, де він знаходився збоку. Також всі знахідки, окрім одного екземпляру з Гришинців (B1415/19), мають пошкодження та деформації, що виникли в результаті використання. На всіх виробках фіксуються часткові або повні втрати черні, мініатюрний кистень (B1415/1) має повністю стерту одну сторону, а на кистені без місця знахідки взагалі ледь фіксується орнаментация.

Окрім Правобережжя Середнього Дніпра та Галичини, аналогічні знахідки виявлені в Лісковому-1, Друцьку та Білярі (Алексеев 1966, рис. 72: 2; Измайлов 1997, рис. 73: 6; Щекун 1997, рис. 33: 18).

2.3.1 (2 од.) Обидва вироби мають овальне вушко та шийку у вигляді рельєфного бортика, більш габаритний кистень виявлений в Букрині (B1415/15), інший — Зарубинцях (B1415/21) (рис. 2: 6, 7). Прямі аналогії походять із Західної Волині, також пласкі гирі округлих форм відомі з Шепетівки (Кирпичников 1978, рис. 4: 7; Кучінко, Охріменко, Савицький 2008, табл. XXXI: 4).

2.4.1 (1 од.) Кистень мініатюрних форм був виявлений поблизу Ржищева (B1658), має округле вушко з двома невеликими відростками по сторонах та шийкою у вигляді бортика (рис. 2: 8). Аналогічні кистені знайдені в Новгороді та Саркелі (Атремьев, рис. 5: 6; Сококин 1959, рис. 32: 6).

2.4.3а (1 од.) Кистень мініатюрних форм був виявлений на Княжій горі (B25/1770), аналогічний попередньому, але на кожній граненій стороні має чотири циркулярні кружечки, котрі місцями мають залишки черні, більша частина вушка втрачена (рис. 3: 22). Прямі аналогії невідомі.

2.5.3а (1 од.) На сьогодні даний підтип відомий лише за музейною знахідкою виявленою в Корсуні (B1415/11), декорований гравірованими циркулярними кільцями по-різному розташованих на уступах стулки (на одній стороні їх 17, на іншій — 8), які, вочевидь, мали бути заповнені черню. Вушко нахилене, поверхня деформована (рис. 3: 20) (Ханенко 1901, табл. II: 105).

Тип 3 (1 од.) представлений знахідкою, що походить з Прусів (B4547/60). Обшук має гладку (варіант 1) спрацьовану поверхню, дещо сплю-

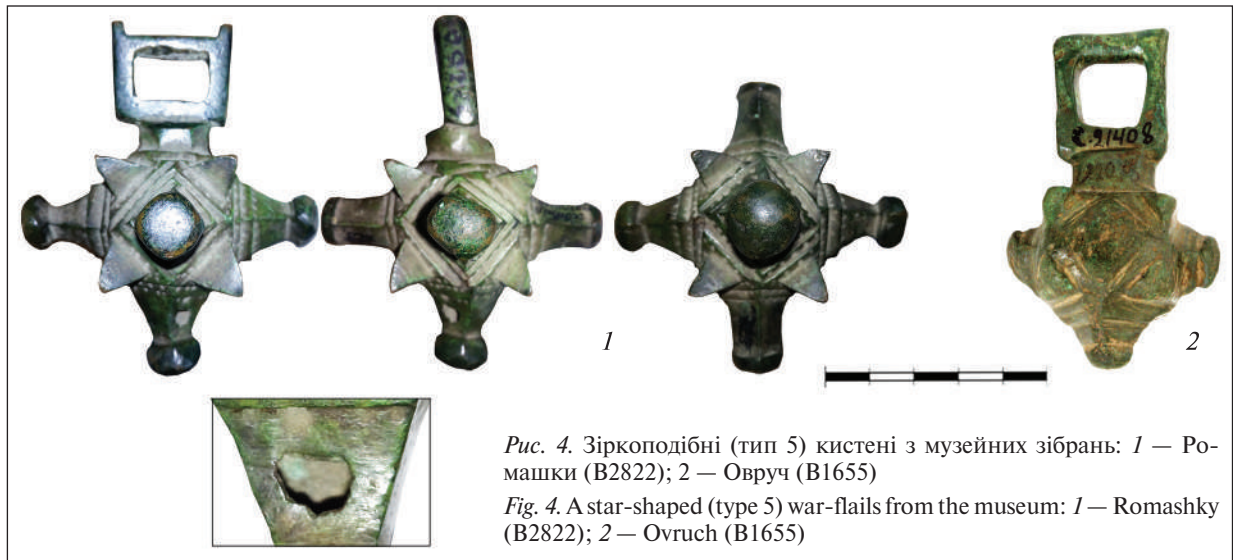

Рис. 4. Зіркоподібні (тип 5) кистені з музейних зібрань: 1 — Ромашки (B2822); 2 — Овруч (B1655)
 Fig. 4. A star-shaped (type 5) war-flails from the museum: 1 — Romashky (B2822); 2 — Ovruch (B1655)

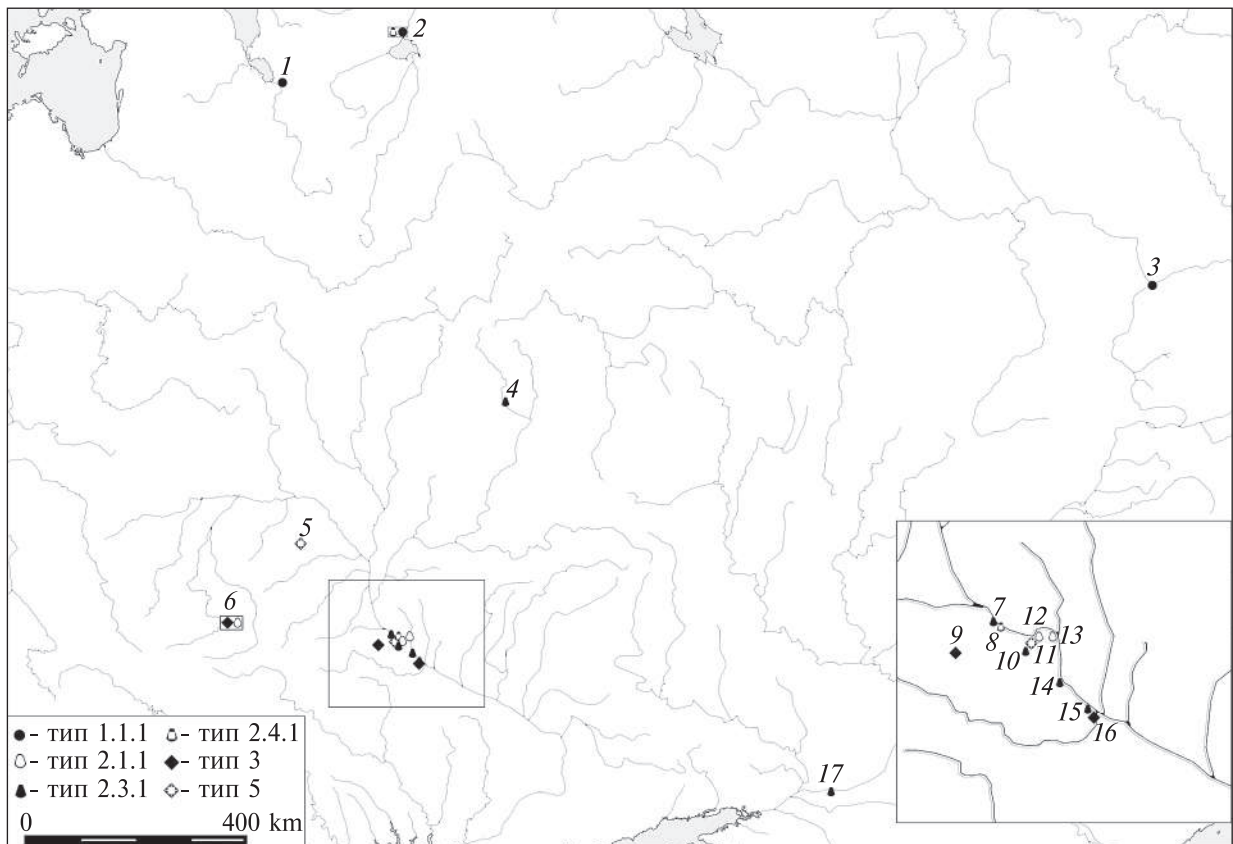

Рис. 5. Карта знахідок кистенів без декору (варіант 1) та обушків типу 5: 1 — Псков; 2 — Новгород; 3 — Семенівське-1; 4 — Вщиж; 5 — Овруч; 6 — Шепетівка; 7 — Гребені; 8 — Ржишів; 9 — Пруси; 10 — Грушів; 11 — Ромашки; 12 — Букрин; 13 — Зарубинці; 14 — Канів; 15 — Пекарі; 16 — Княжа гора; 17 — Саркел

Fig. 5. A map of war-flails finds without decoration (variant no. 1) and butt-ends of type 5: 1 — Pskov; 2 — Novhorod; 3 — Semenivske-1; 4 — Vshchyzh; 5 — Ovruch; 6 — Shepetivka; 7 — Hrebeni; 8 — Rzhyschiv; 9 — Prusy; 10 — Hrushiv; 11 — Romashky; 12 — Bukryn; 13 — Zarubyntsi; 14 — Kaniv; 15 — Pekari; 16 — Kniazha hora; 17 — Sarkel

щений в перетині, петлеподібне вушко повторює форму гирі (рис. 2: 9) (Ханенко 1901, табл. II: 107). Прямі аналогії відомі за знахідками із Шепетівського городища та Княжої гори (Кирпичников 1966, табл. XXXII: 1; 1978, рис. 4: 9).

Тип 4 (2 од.) представлений кистенями, у яких на кожній площині розміщувалось вісім масивних виступів (варіант 2a), а гиря закріплювалася на стержні з прямокутною петлею. За матеріалами музейної

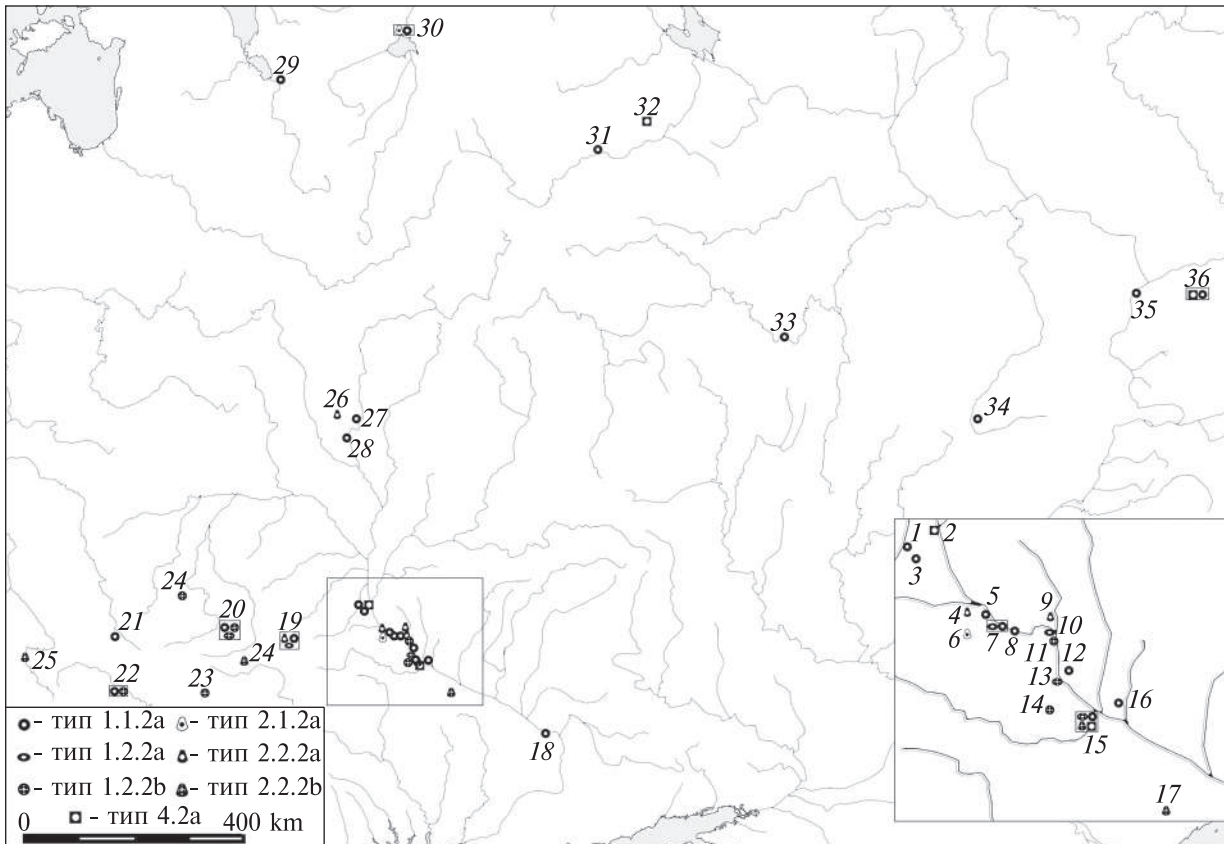

Рис. 6. Карта знахідок кистенів декорованих за варіантами 2a та 2b: 1 — Білгородка; 2 — Київ; 3 — Борка; 4 — Трипілля; 5 — Стайки; 6 — Черняхів; 7 — Ржижів; 8 — Чучин; 9 — Переслав; 10 — Луковиця; 11 — Григорівка; 12 — Ліплява; 13 — Костянець (тепер Канів); 14 — Хмільна; 15 — Княжа гора; 16 — Золотоноша; 17 — Райгород; 18 — Верхньодніпровськ; 19 — Райки; 20 — Шепетівка; 21 — Звенигород; 22 — Галич (Кринос); 23 — Вербка; 24 — Тележінці; 25 — Тrepча; 26 — Друцьк; 27 — Вишин; 28 — Жлобино; 29 — Псков; 30 — Новгород; 31 — Твер; 32 — Посади; 33 — Стара Рязань; 34 — Золотарівське; 35 — Болгар; 36 — Біляр

Fig. 6. A map of war-flails finds decorated according to variants nos. 2a and 2b: 1 — Bilhorodka; 2 — Kyiv; 3 — Boiarka; 4 — Trypillia; 5 — Staiky; 6 — Cherniakhiv; 7 — Rzhzhiv; 8 — Chuchyn; 9 — Pereslav; 10 — Lukovytsia; 11 — Hryhorivka; 12 — Lipliava; 13 — Kostianets (now Kaniv); 14 — Khmilna; 15 — Kniazha hora; 16 — Zolotonosha; 17 — Raihorod; 18 — Verkhnodniprovsk; 19 — Raiky; 20 — Shepetivka; 21 — Zvenyhorod; 22 — Halych (Krylos); 23 — Verbka; 24 — Telezhintsi; 25 — Trepcha; 26 — Drutsk; 27 — Vyshchyn; 28 — Zhlobyno; 29 — Pskov; 30 — Novhorod; 31 — Tver; 32 — Posady; 33 — Stara Riazan; 34 — Zolotarivske; 35 — Bolgar; 36 — Bilar

колекції репрезентовані знахідками з Києва (B4552/1122) та Княжої гори (один із двох обушків знайдених М. Біляшівським в ході розкопок на пам'ятці) (B25/1177) (Ханенко 1902, табл. IV: 201; Кирпичников 1966, табл. XXXIII: 7). Поверхня обох виробів спрацьована, має сліди ударів, поверхня київської знахідки покрита позолотою (рис. 2: 23, 24). Аналогічні виробу відомі з Волзької Булгарії (Измайлов 1997, рис. 73: 1).

Тип 5 (2 од.) представлений зіркоподібними кистенями, що за формою подібні до булав типу III та IV (за А. Кірпи́чниковим) і допоки відомі лише за музейними знахідками. Перший кистень виявлений у Ромашках (B2822), представляє собою гирю з п'ятьма великими пірамідальними шипами ромбічних в перетині із округлими, дещо сплюсненими, завер-

шеннями та восьмима меншими пірамідальними шипами трикутними в перетині. Шийка звужена, прямокутна петля має два виступи зверху. Шипи розділені між собою двома рядами уступів, які прикрашені невеликими округлими заглибленнями. Слідів використання виробу не зафіксовано, в нижньому шипі зроблено отвір для обважування (рис. 4: 1) (Ханенко 1901, табл. II: 104). Подібний кистень, але із збитими шипами, ширшою шийкою та без виступів на петлі походить з околиць Овруча (B1655) (рис. 4: 2) (Кирпичников 1966, табл. XXXIII: 10).

Отже, до комплексу озброєння давньоруського воїна кистень потрапляє завдяки широкому застосуванню цього виду зброї хозарами (Кирпичнико 1966, с. 61). Очевидно, що його праобразом, враховуючи виник-

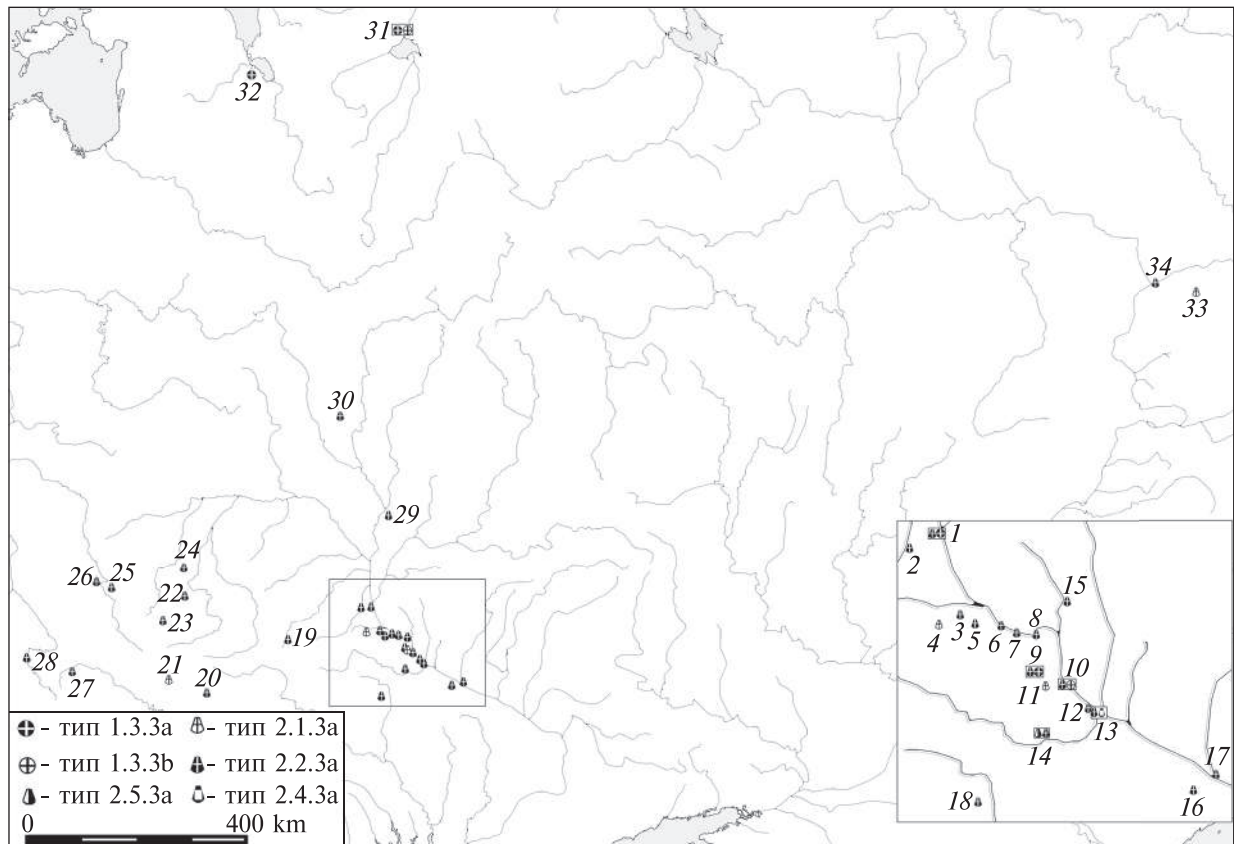

Рис. 7. Карта знахідок кистенів прикрашених за варіантом 3: 1 — Київ; 2 — Білгородка; 3 — Шербанівка; 4 — Стри-тківка; 5 — Верем'я; 6 — Ржищів; 7 — Чучин; 8 — Букрин; 9 — Гришинці; 10 — Канів; 11 — Ковалі; 12 — Пекарі; 13 — Княжа гора; 14 — Корсунь; 15 — Велика Каратул; 16 — Жаботин; 17 — Воїнь; 18 — Вільховець; 19 — Райки; 20 — Вербка; 21 — Зеленча; 22 — Пересопниця; 23 — Липне; 24 — Уніяс (Антонівці); 25 — Низкиничі; 26 — Гру-дек; 27 — Ступниця; 28 — Трепча; 29 — Ліскове-1; 30 — Друцьк; 31 — Новгород; 32 — Пісконі; 33 — Біляр; 34 — Семенівське-5

Fig. 7. A map of war-flails finds decorated according to variant no. 3: 1 — Kyiv; 2 — Bilhorodka; 3 — Shcherbanivka; 4 — Strytivka; 5 — Verem'ia; 6 — Rzhyschiv; 7 — Chuchyn; 8 — Bukryn; 9 — Hryshchyntsi; 10 — Kaniv; 11 — Kovali; 12 — Pekari; 13 — Knyazha hora; 14 — Korsun; 15 — Velyka Karatul; 16 — Zhabotyn; 17 — Voin; 18 — Vilkhovets; 19 — Raiky; 20 — Verbka; 21 — Zelencha; 22 — Peresopnytsia; 23 — Lypne; 24 — Uniias (Antonivtsi); 25 — Nyzkynychi; 26 — Hrudek; 27 — Stupnytsia; 28 — Trepcha; 29 — Liskove-1; 30 — Drutsk; 31 — Novhorod; 32 — Piskoni; 33 — Bilar; 34 — Semenivske-5

нення в кочовому середовищі, була нагайка (камча) з вплетеними в прикінцеву частину грузиками (Кушумбаев 2012, с. 208). Власне існування мініатюрних гирьок, що повторюють форму більших прототипів, варто розглядати саме з цієї позиції (Нарожный, Чахкиев 2003, с. 153). Ранні знахідки на слов'янських пам'ятках з'являються з другої половини X — початку XI ст. і представлені роговими обушками, які побутують до XIV ст. Одиначні знахідки металевих кистенів фіксуються вже з кінця XI ст., але основна кількість виявлених бойових гирь припадає на XII—XIII ст., які в першій половині — середині XIII ст.

репрезентовані зіркоподібними екземплярами та обушками з черневим орнаментом — високохудожніми виробами давньоруських майстрів.

Згідно з географією поширення металевих обушків (рис. 5—7), бачимо, що центр їхнього виробництва (представлені майже всі типи та варіанти орнаментации) був зосереджений у Київській землі (Київ, Княжа гора), також, можливо, і в галицько-волинському регіоні (Райки, Шепетівка) та Новгороді.

Нижче подається каталог давньоруських кистенів виявлених на території Східної Європи (табл. 2)².

² Позначення в колонці «№№ в каталогах...» дослідників: (а) — А. Артем'єва, (б) — Ш. Бектинеєва, (і) — І. Ізмайлова, (к) — А. Кірпічкінова, (т) — С. Терського.

Таблиця 2. Каталог знахідок давньоруських металевих кистенів із території Східної Європи
 Table 2. The finds of Ancient Rus metal war-flails from Eastern Europe

Походження	Тип / Пітинт / Variant	К- т ^р	Місце знахідки, комплекс	Керівник досліджень чи колекція	Джерело інформації	№№ з інших ката- логів
Київ	1.3.3a	1	випадкова знахідка	колекція Б. Ханенка	Ханенко 1902, табл. IV: 203(B3731)	106(к)
	4.2a	1	-/-	-/-	-/-, табл. IV: 201(B4552/1122)	114(к)
	2.2.3a	1	-/-	колекція І. Хойновського, 1890-рр.	Кирпичников 2000, рис. 2: 2	82(к)
	2.2.2a	1	східна камера споруди Єпископського палацу	Р. Юра, 1963 р.	Тетера 2017, рис. 2: 6	
Новгород	1.3.3b	1	Славенський кінець	А. Арциховський, 1932 р.	Артемьев 1990, рис. 5: 4	103(к); 23(а)
	1.1.1	1	Неревський розкоп	-/-, 1951—1960 рр.	-/-, рис. 5: 1	36(к); 16(а)
	2.4.1	1	-/-	-/-	-/-, рис. 5: 6	37(к), 18(а)
	1.3.3a	1	-/-	-/-	-/-, рис. 5: 5	102(к); 24(а)
Княжа гора	2.1.2a	1	-/-	В. Янін	-/-, рис. 5: 2	17(а)
	1.1.2a	2	Троїцький розкоп	-/-	-/-, рис. 6: 3	19(а)
			Іллінський розкоп	Г. Авдусіна, 1962—1963 рр.	-/-, рис. 5: 3	38(к), 20(а)
	1.1.2a	2	городище	М. Біляшівський, 90-ті рр. XIX ст., колекція І. Хойновського	Кирпичников 1966, табл. XXXI: 5; -/- 2000, рис. 2: 7	66—68(к)
Воїнь	2.2.3a	1	-/-	-/-, колекція Ф. Кундеревича	-/-, с. 234	47(к)
	3	1	-/-	-/-	-/- 1966, табл. XXXII: 1	115—117(к)
	4.2a	2	-/-	-/-	-/- 1966, табл. XXXIII: 7(B25/1177)	
	2.2.2b	1	-/-	колекція І. Хойновського	-/- 2000, рис. 2: 7	66—68(к)
Райки	2.4.3a	1	-/-	В. Хвойка	Ханенко 1902, табл. IV: 202	
	2.2.3a	1	-/-	В. Двоженок, 1956—1959 рр.	B25/1770 (мініаторний, публікується вперше)	96(к)
	1.1.2a	1	городище	Т. Мовчанівський, 1929—1935 рр.	Довженок 1966, табл. VI: 1	75—77(к)
	1.2.2a	1	-/-	-/-	Кирпичников 1966, табл. XXXI: 10	97—98(к)
Шепетівка (Ізяслав)	2.2.2a	1	-/-	-/-	-/-, табл. XXXI: 9 (B22/490)	
	2.2.3a	1	-/-	-/-	-/-, табл. XXXIV: 7 (B22/491)	
	1.2.2b	1	-/-	М. Каргер, 1957—1962 рр.	Кирпичников 1978, рис. 4: 7	52, 78, 79, 109—
	2.1.2a	1	-/-	-/-	-/-, рис. 4: 5	111(к)
	2.1.2b	1	-/-	-/-	-/-, рис. 4: 6	
	2.3.1.	1	-/-	-/-	-/-, рис. 4: 8	
	3	1	-/-	-/-	-/-, рис. 4: 9	

Походження	Тип / Part- ант	К-ть	Місце знахідки, комплекс	Керівник досліджень чи колекція	Джерело інформації	№№ з інших ката- логів
Пересопни- ця	1.1.2b	1	-/- (розкоп II, житло №2)	В. Шеломенцев-Терський, 1978 р.	Терський 2014, рис. 2: 8	7(т)
	2.2.3a	1	-/- (уроч. Пластівник, посад)	М. Ващепа, 2011 р.	Ващепа 2012, рис. 5	
Чучин	1.1.2a	1	випадкова знахідка	колекція С. Крейтона	В1415/17 (публікується вперше)	69—73(к)
	2.2.3a	1	городище (житло у північній частині окольного граду)	В. Довженок, 1963—1964 рр.	Довженок 1967, рис. 1	
Тележінці	2.2.2b	1	-/-	В. Якубовський, 1983 р.	Терський 2014, рис. 2: 10	
Уніяс	2.2.3a	1	-/- (с. Антонівці)	О. Гаврилюк	Гаврилюк 2010, с. 230	9(т)
Низкиничі	2.2.3a	1	-/-	С. Терський	Терський 2014, с. 9	
	1.1.2a	1	-/- (с. Кринос)	Я. Пастернак, 1930-ті рр.	Пастернак 1998, рис. 70: 24	81(к); 5(т)
Звенигород	1.1.2b	1	-/-	В. Аулік, 1980-ті рр.	Пенегирич 1990, с. 167	
	1.1.2a	1	-/- (пригород (уроч. За Хмільником), споруда 39)	І. Свешніков 1987 р.	Свешніков 1988, с. 147, рис. 2: 9.	
Ступниця	2.2.3a	1	-/-	В. Кобільник, 1931—1932 рр.	Пенегирич 1990, с. 167	100(к)
Вербка	1.1.2b	1	-/-	Ф. Пулавський	Кирпичников 1966, табл. XXIX: 4	80(к)
	2.2.3a	1	-/-	-/-	-/-, табл. XXIX: 5	99(к)
Третча	2.2.2b	1	-/-	-/-	Kotowicz 2006 гус. 3: 5	
	2.2.3a	1	-/-	-/-	-/-, гус. 3: 4	12(т)
Друцьк	2.2.2a	1	-/- (дитинець)	Л. Алексеев, 1960-ті рр.	Алексеев 1966, рис. 72: 2	5(б)
	2.2.3a	1	-/-	-/-	-/-, рис. 72: 3	7(б)
Вщиж	2.1.1	1	-/-	Б. Рыбаков, 1940 р.	дані з каталогу А. Кірпічнікова	40(к)
Вішин	1.1.2a	1	-/-	Е. Загорульський, 1976—1985 рр.	Археологическое наследие Беларуси... 2012, с. 93	
	1.1.2a	1	-/-	В. Лапшин, 1993—1997 рр.	Лапшин 2009, рис. 71: 1	
Тверь	1.1.2a	1	-/-	С. Тараконков, 1949 р.	дані з каталогу А. Кірпічнікова	60(к)
	1.1.1	1	-/-	М. Чернягін, 1936 р.	Кирпичников 2000, с. 233	39(к)
Стара Рязань	1.1.2a	1	-/- (розкоп ІЗ, наземна будівля П-І)	В. Даркевич, 1970—1979 рр.	Даркевич 1995, табл. 23: 1	
	1.1.2a	1	-/-	Измайлов 1997, рис. 72	Измайлов 1997, рис. 72	16(і)
Біляр	4.2a	1	-/-	-/-, рис. 73: 1	-/-, рис. 73: 1	21(і)
	2.1.3a	1	-/-	дані з каталогу І. Измайлова	дані з каталогу І. Измайлова	13(і)
Болгар	2.2.3a	1	-/-	-/-, рис. 73: 6	-/-, рис. 73: 6	6(і)
	1.1.2a	1	-/-	дані з каталогу І. Измайлова	дані з каталогу І. Измайлова	17(і)

Золотарівське	1.1.2a	1	-/-		Г. Белорибкін, 1998–2000 рр.	Белорибкін 2001, рис. 82: 1	
Саркел	2.1.1	1	-/-, (IX–XII)		М. Артамонов, 1950–1951 рр.	Сорокін 1959, рис. 32: 5	54–57(к)
	2.4.1	1				-/-, рис. 32: 6	
	3	1				-/-, рис. 32: 8	
Ржищів	2.4.1	1	городище		В. Хвойка, 80-ті рр. XIX ст.	Кирпичников 1966, табл. XXXII: 3 (B1658)	48–51(к)
	1.1.2a	1	випадкова знахідка		колекція Б. Ханенка	-/-, табл. XXXI: 6 (B1415/2)	69–73(к)
	2.2.3a	2	-/-		колекція Д. Калиновського	-/-, табл. XXXIV: 10 (B1657 мініатюрний); B1656 (публікується вперше)	92–94(к)
Ліскове I	2.2.3a	1	-/- №1 (споруда 22 (?))	О. Щекун, 1986 р.	Щекун 1997, рис. 33: 18		
Семенівське I, 5	1.1.2a	1	-/-			дані з каталогу І. Измайлова	12(і)
	2.2.3a	1	-/-			Измайлов 1997, с. 107, рис. 71: 6	20(і)
Білгородка	1.1.2a	1	випадкова знахідка		колекція Ф. Кундеревича	Кирпичников 2000, с. 233	64(к)
	2.2.3a	1				-/-, с. 234	
Вишгород	2.2.3a	1	-/-			Ханенко 1907, табл. XIX: 327	65(к)
Григорівка	1.1.2b	1	-/-		колекція Б. Ханенка	-/- 1901, табл. II: 107 (B4547/60)	
Пруси	3	1	-/- (с. Бушеве)			-/-, табл. II: 106 (B1415/10)	87–89(к)
	2.2.3a	1	-/-			-/-, табл. II: 105 (B1415/11)	
Корсунь	2.2.3a	1	-/-			-/-, Табл. II: 104 (B2822)	
	2.5.3a	1	-/-			-/-, табл. II: 108	108(к)
Ромашки	5	1	-/-			B1415/12 (публікується вперше); Кирпичников 1966, табл. XXXIII: 2; XXXIV: 8, 9 (B1415/1, 13 (мініатюрні), 19)	85, 91–95(к)
Гришинці	1.3.3a	1	-/-			-/-, табл. II: 108	
	2.2.3a	4					
Черняхів	2.2.2a	1	-/-			-/-, табл. XXXII: 7 (B1415/26)	69–73(к)
Ліплява	1.1.2a	1	-/-			-/-, табл. XXXI: 5 (B1415/3)	74(к)
	2.2.3a	1	-/-			-/-, табл. XXXIV: 3 (B1415/27)	92–94(к)
Пекарі	2.1.1	1	-/-			B1415/29 (публікується вперше)	48–51, IV(к)
	2.2.3a	1	-/-			-/-, табл. XXXIII: 1 (B1415/7)	84(к)
Букрин	2.2.3a	1	-/-			-/-, табл. XXXIII: 6 (B1415/15)	107(к)
	2.3.1	1	-/-		колекція С. Крейтона	-/-, табл. XXXIII: 4 (B1415/16)	90(к)
Жаботин	2.2.3a	1	-/-			-/-, табл. XXXIII: 1 (B1415/18)	86(к)
	2.2.3a	1	-/-			-/-, табл. XXXIII: 10 (B1655).	119(к)
Вільховець	5	1	-/-			-/-, табл. XXXI: 8 (B1415/4)	66–77(к)
Овруч	1.1.2a	1	-/-		колекція В. Хвойки	-/-, табл. XXXI: 3 (B1211)	43(к)
Золотоноша	2.1.1	1	-/-			-/-, табл. XXXIV: 4 (B1415/22)	92–94(к)
Грушів	2.1.1	1	-/-				
Верем'я	2.2.3a	1	-/-				

Походження	Тип / Підтип / Варіант	К-т ^р	Місце знахідки, комплекс	Керівник досліджень чи колекція	Джерело інформації	№№ з інших каталогів
Канів	2.1.1 1.3.3b 2.2.3a	2 1 1	-/- (околиці) -/- -/-	придбані ІАК у 1906 р. колекція Б. Ханенка -/-	В1415/8, 9 (публікуються вперше) Ханенко 1902, табл. IV: 204 (В1415/14) Кирпичников 1966, табл. XXXIII: 3 (В4546/1)	 115(к) 91(к)
Хмельна	1.1.2b	1	-/-	-/-	В1415/5 (публікується вперше)	III(к)
Стайки	1.1.2a	1	-/-	-/-	В1415/24 (публікується вперше)	69—73(к)
Райгород	2.2.2b	1	-/-	-/-	В1415/6 (публікується вперше)	91—95(к)
Ковалі	2.1.3a	1	-/-	-/-	В1415/30 (публікується вперше)	48—51(к)
Верхньодніпровськ	1.1.2a	1	-/-	-/-	рукописний каталог В. Хвойки (НМІУ), №8952	
Зарубинці	2.3.1	1	-/-	колекція В. Хвойки	В1415/21 (публікується вперше)	
Луковця	2.2.2a	1	-/-	-/-	В1415/20 (публікується вперше)	
Трипілля	2.2.2a	1	-/-	-/-	В1415/23 (публікується вперше)	
Костянець	1.1.2b	1	-/-	-/-	В3788 (публікується вперше)	
Стритівка	2.1.3a	1	-/-	-/-	В4187 (публікується вперше)	
Щербанівка	2.2.3a	1	-/-	1893 р.	дані з каталогу А. Кірпічнікова	83(к)
Гребені	2.1.1	1	-/-	1893 р.	-/-	42(к)
Боярка	1.1.2a	1	-/-	фонди Боярського краєзнавчого музею, повідомлення І. Готуна	Тетеря 2017, рис. 2: 5	
Валика Катаргуль	2.2.3a	1	-/-	-/-	-/-	
Зеленча	2.1.3a	1	-/-	-/-	Володченко 1953, рис. 1: 3—5	53(к)
Липне	2.2.3a	1	-/- (поблизу одного із знищених курганів в уроч. Калинівка)	М. Кучино, 1973 р.	Кучинко 1978, с. 348	
Перемиль	2.2.3a	1	-/-	-/-	Терський 2014, рис. 2: 15	13(т)
Грудек	2.2.2a	1	-/-	Лавринович, 2003 р.	Kotowicz 2006, гус. 3: 1	
Жлобино	1.1.2a	1	-/-	-/-	Плавінські 2013, с. 36	
Пісконі	1.3.3a	1	-/-	1946 р.	Артемьев 1990, рис. 5: 7	104(к)
Посади	4.2a	1	-/-	1890-х рр.	дані з каталогу А. Кірпічнікова	112(к)
Всього: 118 од.:						
Тип 1: 1.1.1 (2), 1.1.2a (24), 1.1.2b (6), 1.2.2a (1), 1.2.2b (1), 1.3.3a (4), 1.3.3b (2);						
Тип 2: 2.1.1 (7), 2.1.2a (2), 2.1.2b (1), 2.1.3a (4), 2.2.2a (7), 2.2.2b (4), 2.2.3a (34), 2.3.1 (3), 2.4.1 (3), 2.4.3a (1), 2.5.3a (1);						
Тип 3 (4); Тип 4.2a (5); Тип 5 (2).						

- Алексеев, Л. В. 1966. *Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии) в IX—XIII вв.* Москва: Наука.
- Артемьев, А. Р. 1990. Кистени и булавы из раскопок Новгорода Великого. В: Янин, В. Л. (ред.). *Материалы по археологии Новгорода 1988 г.*, I. Москва: МГУ, с. 5-28.
- Бектинеев, Ш. И. 1993. Булавы и кистени XI—XIV вв. В: Ляўко, В. М. (ред.). *Сярэднявковыя старажытнасці Беларусі: Новыя матэрыялы і даследаванні.* Мінск: Навука і тэхніка, с. 99-106.
- Вашета, М. П., Златогорський, О. Є. 2012. Результаты археологических исследований в с. Пересоппница 2011 року. В: Булига, О. С. (ред.). *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*, 10. Рівне, с. 244-247.
- Виноградська, Л. І. 2002. Розвідувальні археологічні роботи у місті Старокосянтинів в 2000 році. В: Крижицький, С. Д. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2000—2001.* Київ: ІА НАНУ, с. 105-108.
- Володченко, З. А. 1953. К вопросу о технике черни на Руси. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, LI. Москва: Наука, с. 10-16.
- Гаврилюк, О. М. 2010. Давньоруський археологічний комплекс IX—XIII ст. поблизу села Антонівці Шумського р-ну Тернопільської області. В: Толочко, П. П. (ред.). *Археологічні студії*, 4. Чернівці: Зелена Буковина, с. 202-237.
- Даркевич, В. П., Борисевич, Г. В. 1995. *Древняя столица Рязанской земли.* Москва: Кругъ.
- Довженко, В. Й., Гончаров, В. К., Юра, Р. О. 1966. *Древньоруське місто Воїнь.* Київ: Наукова думка.
- Довженко, В. И. 1967. Древнерусские городища на Среднем Днепре (в зоне строительства Каневской ГЭС). *Советская археология*, 4. Москва: Наука, с. 260-273.
- Кирпичников, А. Н. 1966. Древнерусское оружие. Выпуск второй. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени. В: Каргер, М. К. (ред.). *Свод археологических источников*, Е1-36. Москва, Ленинград: Наука.
- Кирпичников, А. Н. 1978. Массовое оружие ближнего боя из раскопок древнего Изяславля. *Краткие сообщения Института археологии*, 155. Москва: Наука, с. 80-87.
- Кирпичников, А. Н. 2000. Булавы и кистени из коллекции И. Хайновского в собрании Музея Войска Польского. *Археологические вести*, 7. Санкт-Петербург: Наука, с. 229-235.
- Комар, О. В., Сухобоков, О. В. 2005. *Військова справа Хозарського каганату.* В: Уткін, О. І. (ред.). *Нариси з воєнної історії Давньої України.* Київ: НДЦ ГП ЗСУ, с. 212-231.
- Крыганов, А. В. 1987. Кистени салтово-маяцкой культуры. *Советская Археология*, 2. Москва: Наука, с. 175-181.
- Кучинко, М. М., Охрименко, Г. В. 1978. Разведка в Волинском Полесье. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Археологические открытия 1977 г.* Москва: Наука, с. 347-348.
- Кучинко, М., Охріменко, Г., Савицький, В. 2008. *Культура Волині та Волинського полісся княжої доби.* Луцьк: Волинська обласна друкарня.
- Кушумбаев, А. К. 2012. Комплекс ударного оружия (палицы, булавы, кистени) воинов Улуса Джучи. В: Самашев, З. С. та ін. (ред.). *Военное дело Улуса Джучи и его наследников.* Астана: Фолиант, с. 199-219.
- Лапшин, В. А. 2009. *Тверь в XIII—XV вв. (по материалам раскопок 1993—1997 гг.).* Санкт-Петербург: ФФПИ СПбГУ.
- Левко, О. Н. (ред.). 2012. *Археологическое наследие Беларуси.* Минск: Беларуская навука.
- Нарожный, Е. И., Чахкиев, Д. Ю. 2003. О находках некоторых образцов ударного и защитного вооружения на Северном Кавказе (XIII—XV вв.). *Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа*, 2. Армавир: АГПИ, с. 126-153.
- Осипенко, М. С. 2018. Середньовічні навершя булав зі зрізаними кутами та кулястих форм (за матеріалами Національного музею історії України). В: Патриляк, Б. К. та ін. (ред.). *Науковий вісник Національного музею історії України [online]*, 4, с. 83-93. Режим доступу: <http://visnyk.nmiu.com.ua/index.php/nv/article/view/279> [Дата звернення 25 жовтня 2019].
- Пастернак, Я. І. 1998. *Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850—1943 рр.* Івано-Франківськ: Плай.
- Петегрич, В. М. 1990. Оружие и снаряжение всадника. В: Черныш, А. П. (ред.). *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды).* Київ: Наукова думка, 1990, с. 163-171.
- Плавінські, М. А. 2013. *Узбраенне беларускіх земляў X—XIII ст.* Мінск: Галіяфы.
- Свешников, И. К. 1988. Исследование пригорода древнерусского Звенигорода. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Труды V Международного Конгресса археологов-славистов*, II. Киев: Наукова думка, с. 142-147.
- Сорокин, С. С. 1959. Железные изделия Саркела-Белой Вежи. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 75. Москва: Наука, с. 135-199.
- Терський, С. В. 2014. Кістень у Галицькому та Волинському князівствах (X—XIV ст.). В: Терський, С. В. (ред.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка», 784: Держава та армія.* Львів: Львівська політехніка, с. 3-12.
- Тетеря, Д. А., Юрченко, О. В. 2017. Зброя ближнього бою давньоруської доби з південно-західної Переяславщини. В: Лукашевич, А. М. (ред.). *Переяславка*, 12 (14). Переяслав-Хмельницький: НІАЗ «Переяслав», с. 455-465.
- Халиков, А. Х. (ред.). 1985. *Культура Биляра: Булгарские орудия труда и оружие X—XIII вв.* Москва: Наука.
- Ханенко, Б. И., Ханенко, В. И. 1901. *Древности Приднепровья. Эпоха великого переселения народов*, IV. Киев.
- Ханенко, Б. И., Ханенко, В. И. 1902. *Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI—XIII вв.)*, V. Киев.
- Ханенко, Б. И., Ханенко, В. И. 1907. *Древности Приднепровья и побережья Черного моря*, VI. Киев.
- Шекун, О. В., Веремейчик, О. М. 1997. Поселення Ліскове у верхів'ях р. Білоус. В: Моця, О. П. (ред.). *Південноруське село (нові пам'ятки матеріальної культури).* Київ: ІЗМН, с. 69-99.
- Michalak, A. 2006. Jeszcze o buławach średniowiecznych z ziem polskich. Refleksje na marginesie odkrycia z Bogucina, pow. Olkusz. *Acta Militaria Mediaevalia*, II. Kraków: Polska Akademia Umiejętności; Sanok: Muzeum Historyczne w Sanoku, s. 103-114.

Надійшла 24.10.2019

М. С. Осипенко

Научный сотрудник отдела хранения фондов сектора «Средневековая археология» Национального музея истории Украины, ORCID 0000-0002-7974-877X, osypenko.ms@gmail.com

МЕТАЛЛИЧЕСКИЕ КИСТЕНИ ДРЕВНЕРУССКОГО ВРЕМЕНИ

(по материалам Национального музея истории Украины)

Первые металлические кистени на Руси известны с XI в., хотя большинство находок боевых гирь фиксируются в XII — первой половине XIII вв., когда наступает развитие производства этого оружия. Кистень, как вид вспомогательного оружия, занимал особое место в комплексе вооружения древнерусского воина и отлично зарекомендовал себя у военных контактах Южной Руси.

В статье рассмотрены разные типологические схемы кистеней. Обосновано их деление на группы по материалам изготовления, типами по морфологии формой гири, подтипами по сечению и вариантами по декору. В итоге выделено пять типов металлических кистеней. Круглые (тип 1) и грушевидные (тип 2) кистени имеют по четыре (круглые, овальные, уплощенные, граненые) и пять (круглые, овальные, уплощенные, граненые и уплощенные с уступами) подтипов и украшены тремя вариантами (без декора, покрытые полужемчужными выступами и псевдозерну, покрытые чернью). Биконические (тип 3) и кубические (тип 4) гири украшены только одним вариантом орнамента, а звездообразные (тип 5), в силу своей схожести до булав, стоят отдельно.

Железные кистени могли быть как наборными, так и цельнолитыми, а изделия из цветного металла представлены исключительно цельнолитыми находками. Декор литых кистеней был заложен еще во время формирования восковой модели, а железных — дополнительно использовалась инкрустация, после чего изделия могли быть покрыты чернью, и повторно обжигались.

Также, с учетом новейших исследований, составлено карты и каталог металлических древнерусских кистеней. Согласно географии находок, центры производства (представлены почти все типы и варианты орнаментации) были сосредоточены в Киевской (Киев, Княжа гора), Галицко-Волынской (Райки, Шепетовка) землях и, возможно, Новгороде.

Коллекция кистеней из собраний Национального музея истории Украины насчитывает 47 экземпляров и есть на сегодня одной из самых известных. Некоторые материалы, которые раньше не были опубликованы, введены в научный оборот впервые.

К л ю ч е в ы е с л о в а: кистень, средневековое ударное оружие, древнерусское вооружение.

Maksym S. Osypenko

Research Fellow of the Storage Department, Sector of the Medieval Archaeology, the National Museum of History of Ukraine, ORCID 0000-0002-7974-877X, osypenko.ms@gmail.com

THE METAL WAR-FLAILS OF THE ANCIENT RUS TIME

(Based on Materials of the National Museum of History of Ukraine)

The first metal war-flails had appeared in Ancient Rus since the end of 11th c., although most of the finds of war weights are recorded in 12th — first half of 13th c., when the development of production of these weapons had begun. The war-flail as a type of auxiliary weapons has proven itself in military conflicts in the region of Southern Rus and occupied a special place in the armament complex of the warrior of that time.

The paper deals with the comparison of different typological schemes of the war-flails. Their division into groups according to the material of manufacture, types by morphological weight shape, subtypes by section and variants by decoration was justified. As a result, five types of war-flails were identified. The round (type 1) and pear-shaped (type 2) items have four (round, oval, flattened, faceted) and five (round, oval, flattened, faceted and flattened with ledges) subtypes and decorated with three variants of ornamentations (without decor, covered with semi-pearl tabs and pseudo-grain, covered with niello). The biconical (type 3) and cubic (type 4) weights are ornamented with one option only. The star-shaped (type 5) war-flails stand separately by virtue of their similarity to maces.

The iron items could be both stacked and solid casted. Finds of non-ferrous metal were represented by solid casted products only. The decor of casted war-flails was laid during the wax model formation. Additionally, while manufacturing the iron examples the inlay was used. Then the products were coated with niello and burned.

Actually, the maps and the catalogue of Ancient Rus metal war-flails according to the new research have been compiled. Due to the geography of finds the production center of finds was concentrated in Kyiv (Kyiv, Kniazha hora) and Principality of Galicia—Volhynia (Raiky, Shepetivka) lands. Almost all types and variants of ornamentation are presented in these regions. Probably, this manufacturing could be in Novgorod.

The National Museum of History of Ukraine has one of the most famous and largest collections of metallic war-flails, which count in total 48 items. Some materials that have not been previously published are taken into scientific circulation for the first time.

К е у w o r d s: war-flails, mediaeval crushing weapon, Ancient Rus weapon.

References

- Alekseev, L. V. 1966. *Polotskaia zemlia (oчерki istorii Severnoi Belorussii) v IX-XIII vv.* Moskva: Nauka.
- Artemev, A. R. 1990. Kisten i bulavy iz raskopok Novgoroda Velikogo. In: Ianin, V. L. (eds.). *Materialy po arkheologii Novgoroda 1988 g.*, I, Moskva: MGU, pp. 5-28.
- Bektineev, Sh. Y. Bulavy i kisteni XI-XIV vv. In: Liauko, V. M. (eds.). *Siarednieviakovyia starazhytnasti Belarusi: Novyia materyialy i dasledvanni*, Minsk: Navyka i tehnika, pp. 99-106.
- Darkevich, V. P., Borisevich, G. V. 1995. *Drevniaia stolitsa Riazanskoj zemli.* Moskva: Krugie.
- Dovzhenok, V. Y., Honcharov, V. K., Yura, R. O. 1966. *Drevnoruske misto Voin*, Kyiv: Naukova dumka.
- Dovzhenok, V. I. 1967. Drevnerusskie gorodishcha na Srednem Dnepre (v zone stroitelstva Kanevskoi GES). *Sovetskaia arkheologiya*, 4, Moskva: Nauka, pp. 260-273.
- Havryliuk, O. M. 2010. Davnoruskyi arkheolohichnyi kompleks IX-XIII st. poblyzu sela Antonivtsi Shumskoho r-nu Ternopilskoi oblasti. In: Tolochko, P. P. (eds.). *Arkheolohichni studii*, 4, Chernivtsi: Zelena Bukovyna, pp. 202-237.
- Khalikov, A. Kh. (eds.). 1985. *Kultura Biliara: Bulgarskie orudija truda i oruzhie X-XIII vv.* Moskva: Nauka.
- Khanenko, B. I., Khanenko, V. I. 1901. *Drevnosti Pridneprovja. Epokha velikogo pereselenia narodov*, IV. Kyiv.
- Khanenko, B. I., Khanenko, V. I. 1902. *Drevnosti Pridneprovja. Epokha slavianskaia (VI-XIII vv.)*, V. Kyiv.
- Khanenko, B. I., Khanenko, V. I. 1907. *Drevnosti Pridneprovja i poberezhia Chernogo moria*, VI. Kyiv.
- Kirpichnikov, A. N. 1966. Drevnerusskoe oruzhie. Vypusk vtoroi. Kopia, sulitsy, boevye topory, bulavy, kisteni. In: Karger, M. K. (eds.). *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, E1-36, Moskva, Leningrad: Nauka.
- Kirpichnikov, A. N. 1978. Massovoe oruzhie blizhnego boia iz raskopok drevnego Iziaslavlia. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 155, Moskva: Nauka, pp. 80-87.
- Kirpichnikov, A. N. 2000. Bulavy i kisteni iz kollektzii I. Khainovskogo v sobranii Muzeia Voiska Polskogo. *Arkheologicheskie vesti*, 7, Sankt-Peterburg: Nauka, pp. 229-235.
- Komar, O. V., Sukhobokov, O. V. 2005. Viiskova sprava Khozarskoho kahanatu. In: Utkin, O. I. (eds.). *Narysy z voiennoi istorii Davnoi Ukrainy*. Kyiv: NDTs HP ZSU, 2005. pp. 212-231.
- Kryganov, A. V. 1987. Kisten i saltovo-maiatskoi kultury. *Sovetskaia Arkheologiya*, 2, Moskva: Nauka, pp. 175-181.
- Kuchinko, M. M., Okhrimenko, G. V. 1978. Razvedka v Volynskom Polese. In: Rybakov, B. A. (eds.). *Arkheologicheskie otkrytiia 1977 g.*, Moskva: Nauka, pp. 347-348.
- Kuchinko, M., Okhrimenko, H., Savitskyi, V. 2008. *Kultura Volyni ta Volynskoho polissia kniazhoi doby*. Lutsk: Volynska oblasna drukarnia.
- Kushumbaev, A. K. 2012. Kompleks udarnogo oruzhha (palitsy, bulavy, kisten) voinov Ulusa Dzhuchi. In: Samashev, Z. S. (eds.). *Voennoe delo Ulusa Dzhuchi i ego naslednikov*, Astana: Foliant, pp. 199-219.
- Lapshin, V. A. 2009. *Tver v XIII-XV vv. (po materialam raskopok 1993-1997 gg.)*. Sankt-Peterburg: FFII SPbGU.
- Levko, O. N. (eds.). 2012. *Archaeological Heritage of Belarus*. Minsk: Belaruskaya navuka.
- Michalak, A. 2006. Jeszcze o bulawach sredniowiecznych z ziem polskich. Refleksje na marginesie odkrycia z Bogucina, pow. Olkusz. *Acta Militaria Mediaevalia*, II. Krakow: Polska Akademia Umiejtnosci; Sanok: Muzeum Historyczne w Sanoku, pp. 103-114.
- Narozhnyi, E. I., Chakhkiev, D. Yu. 2003. O nakhodkakh nekotorykh obraztsov udarnogo i zashchitnogo voozuzheniia na Severnom Kavkaze (XIII-XV vv.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii Severnogo Kavkaza*, 2, Armavir: AGPI, pp. 126-153.
- Osyenko, M. S. 2018. Serednovichni navershia bulav zi zrivanymy kutamy ta kuliastykh form (za materialamy Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy). In: Patryliak, B. K. (eds.). *Naukovyi visnyk Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy* [online], 4, pp. 83-93. Available at: <http://visnyk.nmiu.com.ua/index.php/nv/article/view/279> [Accessed 25 October 2019].
- Pasternak, Ya. I. 1998. *Staryi Halych. Arkheolohichno-istorychni doslidy u 1850-1943 rr.* Ivano-Frankivsk: Plai.
- Petegirich, V. M. 1990. Oruzhie i snariazhenie vsadnika. In: Chernysh, A. P. (eds.). *Arkheologiya Prikarpatia, Volyni i Zakarpatia (rannoslavianskii i drevnerusskii periody)*. Kyiv: Naukova dumka, 1990, pp. 163-171.
- Plavinski, M. A. 2013. *Uzbraenne belaruskikh zemliu X-XIII st.* Minsk: Haliiafy.
- Sorokin, S. S. 1959. Zheleznye izdeliia Sarkela-Beloi Vezhi. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 75, Moskva: Nauka, pp. 135-199.
- Sveshnikov, I. K. 1988. Issledovanie prigoroda drevnerusskogo Zvenigoroda. In: Rybakov, B. A. (eds.). *Trudy V Mezhdunarodnogo Kongressa arkheologov-slavistov*. II, Kiev: Naukova dumka, pp. 142-147.
- Terskyi, S. V. 2014. Kisten u Halyskomu ta Volynskomu kniazivstvakh (X-XIV st.). In: Terskyi, S. V. (eds.). *Visnyk Natsionalnogo universytetu "Lvivska politekhnika"*, 784, *Derzhava ta armia*, Lviv: Lvivska politekhnika, pp. 3-12.
- Teteria, D. A., Yurchenko, O. V. 2017. Zbroia blyzhnogo boiu davnorusskoi doby z pivdenno-zakhidnoi Pereiaslavshchyny. In: Lukashevych, A. M. (eds.). *Pereiaslavika*, 12 (14). Pereiaslav-Khmelnytskyi: NIAZ "Pereiaslav", pp. 455-465.
- Shchekun, O. V., Veremeichyk, O. M. 1997. Poselennia Liskove u verkhiviah r. Bilous. In: Motsia, O. P. (eds.). *Pivdennoruske selo (novi pamiatky materialnoi kultury)*. Kyiv: IZMN, pp. 69-99.
- Vasheta, M. P., Zlatohorskyi, O. Ye. 2012. Rezultaty arkheolohichnykh doslidzhen v s. Peresopnytsia 2011 roku. In: Bulyha, O. S. (eds.). *Naukovi zapysky Rivnenskoho kraieznavchoho muzeiu*, 10, Rivne, pp. 244-247.
- Volodchenko, Z. A. 1953. K voprosu o tekhnike cherni na Rusi. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kulturi*, LII, Moskva: Nauka, pp. 10-16.
- Vynohrodka, L. I. 2002. Rozviduvalni arkheolohichni roboty u misti Starokostiantyniv v 2000 rotsi. In: Kryzhytskyi, S. D. (eds.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2000-2001*, Kyiv: IA NANU, pp. 105-108.